
УДК (94+314.9)(477.4) «185/189»**Зінаїда Священко****НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.
У СТАТИСТИЧНОМУ ОПИСІ М. ПОРША**

У статті узагальнено статистичні дані праці М. Порша «Із статистики України», які стосуються Правобережної України другої половини ХІХ ст. Зроблено висновок про те, що аналіз даних, вміщених у дослідженні, дає можливість доповнити загальну картину розвитку Правобережної України другої половині ХІХ ст. Цим коротким нарисом автор хотів «спровокувати» українську інтелігенцію на важку підготовчу працю для систематизації статистичного матеріалу щодо України.

Ключові слова: М. Порш, статистика, Правобережна Україна, земельна власність, населення.

Микола Порш – знаний політичний і державний діяч, учений-економіст, публіцист. Більше відомий нам як переконаний борець за українську справу. Під час революції 1905 р. він спільно із В. Винниченком очолював Київський комітет Революційної Української партії (далі – РУП) та займався організаційним створенням Української соціал-демократичної робітничої партії. Відомий М. Порш також як активний член Центральної Ради, з листопада 1917 р. – Генеральний секретар праці, з січня 1918 р. – міністр праці і військових справ Української Народної Республіки (далі – УНР).

М. Порш представляв молоду незалежну Україну в Німеччині на посаді посла УНР (1919–1920 рр.). Після того, як УНР припинила своє існування, М. Порш залишився в еміграції й відійшов від політичного життя. Проживав у м. Потсдам, поблизу Берліна, займався науково-дослідною роботою [1]. М. Порш знаний автор робіт з економічної статистики України, що виходили друком з 1905 р. Він одним із перших розпочав відокремлювати статистику України з-поміж загальних статистичних даних Росії, досліджував проблему визиску Російською імперією України та її значення в економічному піднесенні Росії. У своїх наукових працях, серед яких варто виокремити дослідження «Україна в державному бюджеті Росії» [2], «Із статистики України» [3], «До питання про автономію України» [4], «Робітництво України» [5], М. Порш обґрунтував стан залежності та експлуатації України Росією.

Він був також автором змістовної статті, що стала першою в Україні, побудованою на матеріалах багатотомного видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (далі – ЦСК МВС) «Статистика землеволодіння в 1905 р...» [6], яке тоді з'явилося друком. У ній Микола Володимирович детально проаналізував зміни, які сталися у землеволодінні різних категорій власників упродовж 1877–1905 рр. Його політичні переконання вплинули на те, що аналіз еволюції земельної власності в Україні зроблено не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Так чи інакше, але саме цей штрих, на думку В. Шевченко, вигідно вирізняє його дослідження від багатьох інших подібних публікацій, у тому числі й підготовлених у радянський період [7].

Ним був написаний статистичний нарис «Із статистики України» [3], надрукований в журналі «Україна» в 1907 р., а пізніше вийшов окремою брошурою. Незважаючи на те, що ця праця стала предметом критики колишніх діячів РУП, зокрема О. Скорописа-Йолтуховського [8], вважаємо, що вона є цінним джерелом з історії України кінця ХІХ ст. Також у ній значне місце відведене характеристиці становища Правобережної України другої половини ХІХ ст.

До аналізу наукового доробку М. Порша, у якому розглядалося питання історії аграрних відносин, вдавалися окремі дослідники, зокрема, В. Шевченко [7], В. Лук'яненко [9], але проблема становища населення Правобережної України у працях М. Порша не була предметом окремого дослідження. Відтак метою пропонованої розвідки є доповнення дослідження з історії населення Правобережної України у другій половині ХІХ ст., узагальнивши статистичні дані праці М. Порша «Із статистики України».

Даний нарис складається з двох розділів, як зазначив автор «людності і земельної власності» [3, с. 2]. М. Порш при написанні нарису використовував різні джерела, але основним був загальноімперський перепис 1897 р. Він був чи не одним із перших серед тогочасних українських політичних діячів, вчених, який намагався дати узагальнюючий статистичний аналіз суспільно-економічного розвитку Наддніпрянської України, як окремої одиниці.

У своєму дослідженні М. Порш узагальнив статистичні дані, які стосувалися населення та земельної власності на території восьми українських губерній. У нашому дослідженні будуть використані лише матеріали, що стосуються Київської, Волинської та Подільської губерній, які дозволяють подати загальну картину становища населення Правобережної України у другій половині ХІХ ст.

Аналізуючи статистичні дані щодо густоти населення в українських губерніях за переписом 1897 р., М. Порш, робить висновок про те, що найбільша густина була в Подільській (81,8) та Київській губерніях (79,7) [3, с. 4]. Щодо національного складу населення, то в усіх трьох губерніях переважали українці. Інформацію щодо кількості українського населення в правобережних українських губерніях подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Губернії	Всього мешканців	Українців	% українців
Подільська	3018299	2442819	80,9
Київська	3559229	2819145	79,2
Волинська	2989482	2095579	70,1

[3, с. 8].

Дані, вміщені у таблиці, дозволяють стверджувати, що найбільша кількість українців була у Подільській губернії. Також правобережні губернії відносилися до тих, у яких проживало найменше росіян: на Волині – 105 тис. осіб, на Поділлі – 99 тис. осіб. Цей регіон відносився до територій зі значеною кількістю єврейського населення: Київщина – 430,4 тис. осіб, Волинь – 394,7 тис. осіб, Поділля – 369,3 тис. осіб. Це ж саме стосувалося і поляків: Київщина – 68,7 тис. осіб, Волинь – 184,1 тис. осіб, Поділля – 69,1 тис. осіб [3, с. 9].

Дослідник зауважував, що російська влада, використовуючи національний гніт у ставленні до українців, обмежувала їх в отриманні освіти. Свої міркування М. Порш підтверджував статистичними даними, які яскраво ілюстрували ситуацію в цьому питанні. Дані щодо кількості освічених українців правобережних губерній представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	% освічених серед всіх мешканців	% освічених серед українців	Різниця (%)
Київська	18,1	11,8	6,3
Подільська	15,5	10,7	4,8
Волинська	17,2	9,4	7,8

[3, с. 10].

Цікавими є висновки дослідника, які стосуються зайнятості населення. Аналіз приведених статистичних даних дозволяє зробити висновок про те, що основним заняттям населення правобережних губерній було хліборобство [3, с. 12].

Значну увагу М. Порша привертала проблема аграрного перенаселення губерній Правобережної України. Як вихід із цієї проблеми селянство обирало переселення, яке з часом набуло масового характеру. Так, упродовж 1891–1895 рр. на 1000 осіб припадала значна кількість переселенців обох статей. Так, у Київській губернії – 1,6; Подільській – 0,4. Відповідно у 1896–1900 рр. в Київській губернії – 43,4; в Подільській – 8,3; у Волинській – 19,3 [3, с. 15].

Наведені в праці статистичні дані щодо земельної власності, її форм, розподілу угідь, дозволяють зробити низку цікавих висновків щодо становища в аграрній сфері, яка, як відомо, наприкінці XIX – на початку XX ст. переживала кризу. Криза в аграрному секторі була спричинена низкою чинників. Найбільше селяни страждали від малоефективних або неефективних систем господарювання на землі, потерпали вони від малоземелля та безземелля, черезсмузжя, дефіциту тягла, техніки, реманенту тощо. Дані щодо співвідношення (в %) між земельними угіддями в правобережних губерніях подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Губернії	Орна земля	Сіножаті, пасовища	Ліси	Ін. землі, що оброб.	Непридатні до обробіт.
Київська	62,0	7,1	18,2	6,8	5,9
Подільська	70,9	5,9	11,7	6,6	4,9
Волинська	37,9	14,5	23,4	12,7	11,5

[3, с. 18].

Найбільше придатних для розвитку сільського господарства земель було у Подільській та Київській губерніях. Більшість земель перебувала у приватній власності, значну частину становили селянські наділи. Землевласників, які мали більше 10 тис. десятин (далі – дес.) землі найбільше спостерігаємо у Київській губернії – 0,7 %, які володіли 26,9 % землі. Відповідно у Волинській губернії – 0,3 % (30,8 % землі), у Подільській губернії – 0,2 % (9,4 %) землі. Найбільша кількість власників, що володіли до 10 дес. проживала землі у Подільській губернії – 56,3 %, які володіли

лише 0,5 % землі. Відповідно у Волинській губернії – 42,1 % (1 % землі), у Київській губернії – 41,7 % (0,2 % землі) [3, с. 21].

У цілому в Правобережній Україні найбільше землі перебувало в руках тих, що мали від 100 – до 5 тис. дес. На приватних земельних власників, що мали до 100 дес., приходилася дуже незначна частина. Так, на Київщині – 2 %, на Поділлі – 2,5 %, на Волині – 7,2 % [3, с. 22]. Таким чином, в приватній земельній власності селянам належала мізерна частка, яка не могла вплинути на їх економічний добробут.

Цікавими є дані, які стосуються забезпечення селянства надільною землею. Як відомо, за реформою 1861 р. місцеві положення визначали досить помірні розміри селянських наділів. Норми наділу встановлювалися різні, залежно від місцевості та якості землі. Вона надавалася общині або селянському двору (подвірне господарство) – за числом «ревівських душ», які мали право на наділи.

Стосовно Правобережної України, то тут були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й там, щоправда, невеликі – всього 5–6 %. Однак під впливом повстання 1863 р. наділи українських селян, як і польських були збільшені у Київській губернії на 28,9 %, у Подільській – на 26,4 % і у Волинській – на 21,2 % [10, с. 271]. Інформацію щодо змін в селянському землеволодінні у правобережних губерніях подано в таблиці 4.

Таблиця 4

Зміни в селянському землеволодінні у Правобережних губерніях

Губернії	Було дес. землі перед 1861 р.	Прирізано після реформи
Волинська	1205785	433915
Київська	1072282	354476
Подільська	639612	576884

[3, с. 23].

Наведені дані дозволяють підтвердити висновки сучасних науковців щодо досить високого рівня забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р., принаймні значної її частини. Про те, що після скасування кріпацтва селянське малоземелля не було настільки обтяжливим, як це відображено у радянській історіографії, свідчить і статистика селянського руху в Україні. Упродовж 60-х рр. XIX ст. безпосередня боротьба за землю становила там всього 9,2 % від загальної кількості виступів [11, с. 47]. Це є непрямим свідченням того, що проблема забезпечення землею відразу після реформи не дуже турбувала селян. З огляду на це, більш зрозумілим є висновок окремих науковців про те, що саме селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції, ніж поміщицьке. Ще раніше до такого ж висновку дійшли й члени урядової комісії, які на початку 70-х рр. XIX ст. вивчали проблеми сільськогосподарського виробництва в межах Російської імперії. Оцінюючи згубний вплив реформи 1861 р. на поміщицькі господарства, вони відзначали, що «селянське господарство облаштовано у перехідний період значно краще, ніж поміщицьке». Така характеристика селянського господарства, надана науковцями як у XIX ст., так і наприкінці XX ст., була б неможливою без належного забезпечення селян землею. Отже, твердити про значне обезземелення селян унаслідок реформи не доводиться [11, с. 47].

Таким чином, статистичне дослідження М. Порша стосується складного та дуже важливого для українського суспільства періоду історії. Учений не залишався осторонь того, що відбувалося в країні і, як науковець, своєю працею зробив важливий внесок у вивчення становища населення Правобережної України другої половини XIX ст. Аналіз даних, вміщених у дослідженні, дає можливість доповнити загальну картину розвитку Правобережної України в другій половині XIX ст. та певною мірою підтвердити висновки науковців щодо достатнього рівня забезпечення українських селян Правобережної України землею після реформи 1861 р. Цим коротким нарисом М. Порш прагнув «спровокувати» українську інтелігенцію на важку підготовчу працю для систематизації статистичного матеріалу щодо України.

Список використаних джерел

1. Порш М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/846360e338643fee/>
2. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії / М. Порш // Про фінансову науку. – К.: Знання – то сила, 1909. – С. 158–176.
3. Порш М. Із статистики України / М. Порш. – К., 1907. – 27 с.
4. Порш М. До питання про автономію / М. Порш // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – С. 344–359.
5. Порш М. Робітництво України: [нариси по статистиці праці] / М. Порш. – К., 1912. – 151 с.
6. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / М. Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.
7. Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії / В. М. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/5/14.pdf>.
8. Магурчак А. Буйні фантазії на хисткому ґрунті (невідомо рецензія на працю Миколи Порша) / А. Магурчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oriental-world.org.ua/?article=green_2008_11_479.
9. Лук'яненко В. П. Проблема власності на землю в

Україні на межі XIX – XX ст. в працях дореволюційних науковців / В. П. Лук'яненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/25339/1/ Лук'яненко. Проблеми%20власності%20на%20землю.pdf](http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/25339/1/Лук'яненко_Проблеми%20власності%20на%20землю.pdf). 10. Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском / И. И. Костюшко. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 496 с. 11. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.

Зинаида Священко

НАСЕЛЕНИЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В. В СТАТИСТИЧЕСКОМ ОПИСАНИИ М. ПОРША

В статье обобщены статистические данные работы М. Порша «Из статистики Украины», которые касаются Правобережной Украины второй половины XIX в. Сделан вывод о том, что анализ данных, помещенных в исследование, дает возможность дополнить общую картину развития Правобережной Украины во второй половине XIX в. Этим коротким очерком автор хотел «спровоцировать» украинскую интеллигенцию к тяжелой подготовительной работе для систематизации статистического материала по Украине.

Ключевые слова: М. Порш, статистика, Правобережная Украина, земельная собственность, население.

Zinayida Sviashchenko

THE POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURE IN STATISTICAL DESCRIPTION M. PORCHES

In the article summarizes statistics data of M. Porsche works «With statistics of Ukraine» with concerning the Right-Bank Ukraine the second half of the nineteenth century. It is concluded that the analysis of the data placed in the study makes it possible to complement the overall picture of the Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth century. This short essay the author wanted to «provoke» the Ukrainian intelligentsia to the hard preparatory work for systematization statistical data of Ukraine.

Key words: M. Porche, statistics, Right-Bank Ukraine, proprietary, population.

УДК 618.2–082(091)(477.54)«17/19»

Володимир Альков

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НЕХТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯМ АКУШЕРСЬКОЮ ДОПОМОГОЮ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВЩИНИ)

У статті аналізується явище непопулярності акушерської допомоги серед населення Харківщини у XVIII – на початку XX ст., визначаються причини та наслідки цього культурного феномену. Автор дійшов висновку, що, навіть в умовах зростання народжуваності, акушерська справа не розвивалася інтенсивно внаслідок низького культурного рівня населення, відсутності пропаганди медичних знань, невисокої якості надання допомоги тощо. Це призводило до недовіри з боку населення, а акушерство стало єдиним видом медичної допомоги, що не користувалося ажіотажним попиту.

Ключові слова: Харківщина, охорона здоров'я, акушерська допомога, лікарні, сільська медицина.

За умов швидкого зростання населення Харківської губернії, особливо в пореформений період, велике значення мала акушерська допомога. Натомість населення відверто не сприймало цього виду допомоги. Це явище потребує визначення його причин та наслідків, що доречно зробити на рівні Харківської губернії, що являла собою історико-етнографічну спільність зі своїми особливостями.

У історіографії теми значною є питома вага краєзнавчих праць з історії різноманітних регіонів України, у XXI ст. вона набирає все більшої актуальності, але доробок науковців стосовно розвитку охорони здоров'я в Україні наразі недостатній [1, с. 64, 66]. З питань акушерської справи, а тим більше, присвячених Харківщині, історичних розвідок немає взагалі. Найбільш вагомими працями, у яких підняті окремі питання акушерської допомоги, є робота Д. Багалія та Д. Міллера [2], з сучасних робіт найбільш знаковою є праця І. Робака, присвячена розвитку охорони здоров'я в Харкові царського часу [3]. У загальних працях, як імперської доби, так і сучасних, акушерській